

Ivan PEDERIN

ODNOS AUSTRIJSKE VLASTI PREMA TALIJANSKOM, HRVATSKOM, SRPSKOM I CRNOGORSKOM NOVINSTVU U DOBA BOKELJSKO-HERCEGOVAČKOG USTANKA (1880—1882)

Odnosi novinstva i državne vlasti razvili su se u to doba na pitanjima vezanim za bokeljsko-hercegovački ustanak, pa ona daju nove i dosad nepoznate podatke o tom ustanku i njegovim odrazima u Beču, Beogradu, Cetinju, Zadru i Italiji. U tom smislu ovaj rad spada u povijesnu znanost. Rad daje pregled djelatnosti austrijskih državnih organa zaduženih za praćenje novinstva i arhivske građe koja je nastala radom tih organa.

Drugi bokeljsko-hercegovački ustanak počeo je u listopadu 1881. kad je četa Krivošijana oslobodila svoje zemljake iz tamnice kamo su bačeni jer nisu htjeli služiti u austrougarskoj vojsci. Ustanak se proširio iz Krivošija po Hercegovini sve do Drine i Lima, a podupirali su ga osim pravoslavnih još i Muslimani. Ustaničnici su u prvo doba vijali crnu zastavu s bijelim križem, a kasnije crvenoplavobijelu srpsku zastavu. Vođa ustanka bio je krivošijski pop Petar Samardžić, no ustanicima je prišlo oko 500 Crnogoraca, među njima crnogorski vojvode i serdari. Austro-Ugarska imala je u to doba u Dalmaciji samo 8 bataljuna pješastva i 5 bataljuna tvrđavske artiljerije — ukupno 2.271 ljudi. Kad se ustanak proširio u prosincu 1881. i na Hercegovinu te snage sjedinjene su sa snagama u Hercegovini 17. siječnja 1882. i stavljene pod zapovjedništvo dalmatinskog namjesnika, podmaršala (Feldmarschall-Lieutenant) baruna Stevana Jovanovića koji je bio na čelu trupnog zapovjedništva za južnu Dalmaciju u Dubrovniku. On je ugušio ustanak koji je prestao u noći između 20. i 21. svibnja 1882. kad su ustanici pobjegli u Crnu Goru ne dobivši podršku u inozemstvu jer su se čak vlade Srbije i Crne Gore držale neutralno ne usuđujući se razdražiti Austro-Ugarsku,¹ a i zbog međusobnog neslaganja. Milan Obrenović, koji se počeo orijentirati prema Austro-Ugarskoj, još 1878. ulazi u interesnu sferu Carevine, pa odlazi caru

¹ Nikola Stijepović, Hercegovačko-bokeljski ustanak 1882, Borbena dejstva i pouke, Beograd, 1963.

Franji Josipu u Beč 1880, a Srbija u doba ministra Milana Piroćanca potpisuje 24 travnja/6. svibnja 1881. i trgovački ugovor s Austro-Ugarskom koji na temelju Tajnog Protokola Trocarskog saveza, što je obnovljen 18. lipnja 1881, daje Carevini pravo da u svako doba anektira Bosnu i Hercegovinu i pravo utjecaja u Srbiji uz utjecaj Rusije.² Ustanak nije dakle imao izgleda jer je Austro-Ugarska imala nadmoćne vojne snage i vrlo povoljan položaj u evropskoj diplomaciji. To razdoblje bilo je doba kad su se afirmirali liberalni i demokratski oblici života i to prije svega u tisku i putem tiska, pa se ovaj rat nije vodio samo puškom, već i perom.³

U Austriji su novinstvo i proizvodnju knjiga nadzirale mjesne političke i sudbene vlasti, a potom ministarstva unutrašnjih poslova (Ministerium des Inneren) u Beču, Ministarstvo pravde (Justizministerium) i sam ministar predsjednik (Ministerpräsident). Novine je čitao i predlagao za zabranu, ako su za to postojali elementi, okružni poglavar (Bezirkshauptmann, capitano circolare) i njegov okružni komesar. Oni su bili politička i ideološka vlast, a i političko redarstvo. Na temelju njihova prijedloga izrečenog u rješenju zabranu je izricao državni odvjetnik (Staatsanwalt, procuratore di stato) kojem je list valjalo predati 24 sata prije početka distribucije. Državni odvjetnik bio je u dogovoru i u ne-službenim dodirima s namjesnikom.

Pošte su na zahtjev namjesništva ili ministarstva unutrašnjih poslova odbijale preuzimati neke listove ili knjige na otpremu u stanovite pokrajine. To je u prvom redu pogadalo inozemne listove kao što su to bili srbijanski, crnogorski ili talijanski listovi. No to je značilo da je npr. novosadska »Zastava« smjela pisati ono zbog čega su se dalmatinski listovi plijenili. Ako bi »Zastava« npr. objavila neki članak o ustanku, ona zbog toga članka ne bi nužno bila zabranjena, ali bi joj zato pošta »ukinula postdebit«, tj. ona se ne bi smjela otpremati u »zemlje zastupane u Reichsratu«, dakle u austrijsku polovicu Carevine. Kad je zadarski »Srpski list« 1881, br. 24 prosvjedovao što u hercegovačke škole dolaze njemački učitelji i uče srpsku djecu, a u »Narodni list«, 1881, br. 64 zamjerio je osoran birokratski odnos vlasti prema hrvatskom pučanstvu u Čitluku državni odvjetnik u Zadru Franz Zohar stao je na stajalište (589, IX/2/2 1947)⁴ da ove brojeve ne treba zabraniti, dovoljno će biti zabraniti njihovu otpremu u Bosni i Hercegovini.

² Istorija srpskog naroda, Šesta knjiga, Prvi tom, Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878—1918, Beograd, Čedomir Popov, Nemirne godine i vezivanje za Austro-Ugarsku, str. 57—60.

³ Milenko Parković, Vojne akcije hercegovačkih i bokeljskih ustanika iz 1882. godine u svjetlu savremene štampe, Istorijski zapisi 35 (45) (1982) br. 3—4 i Petko Luković, Slovenci i bokeljski ustanak protiv Austro-Ugarske 1882. godine, Istorijski zapisi 36 (46) (1983) br. 3—4.

⁴ S obzirom da svi citati arhivske građe potječu iz predsjedničkih spisa namjesništva u Historijskom arhivu u Zadru i želeći izbjeći suviše bilješke i time uštedjeti na prostoru citate arhivske građe stavljam u zagrade, a ne u bilješku i navodim najprije broj kutije, potom kategoriju i napokon signaturu.

No austrijsko i ugarsko ministarstvo često bi se dogovorili da se nekoj publikaciji »ukine postdebit« i za »zemlje mađarske krune«. Državno činovništvo i redarstvo morali su dakle dobro poznavati čitateljstvo i mehanizme recepcije pisane riječi i znati da se ono može razlikovati od grada do grada, od pokrajine do pokrajine.

To su bile mogućnosti unutar kojih su se kretale obje ove sile, državna vlast, koja je bila birokratska i policijska, i novinstvo koje je u XIX st. postalo sila što je znatno utjecala na javno mnijenje. Ove mogućnosti stvorene su 1848.⁵ i one se nisu mijenjale do danas. Država i novinstvo stoje dakle jedan prema drugom kao dva iskonska neprijatelja, no među novinama nalazimo i državne novine, dakle novine koje država subvencionira i koje zastupaju njezina stanovišta pred javnim mnijenjem. Demokracija dakle izgleda kao borba opozicijskog novinstva s državnom birokracijom prema pravilima koja obim stranama određuje ustav. Ta borba je svakako imala svoje tajne, svoje uspjehe i neuspjehe. Tako npr. okružni poglavar u Mostaru Vuković moli 24. veljače 1881. namjesništvo u Zadru (589 IX/2/2 319) da ispita da li je neki bivši carinik poslao Stevanu Bošnjaku u Metković paket novosadskog političkog lista »Zastava« za »Pravoslavnu srpsku školu« u Mostaru. Mehanizmi zabrana bili su nešto što je imalo svoje rupe. Kad su 1881. (589 IX/2/2 1878—1879) zaplijenjeni autonomaski »Il Dalmata« i »Katolička Dalmacija« onda su policajci plijenili brojeve u tiskari, a s obzirom da je naklada krenula u distribuciju, oni su plijenili sve brojeve na pošti, u kavanama, brijačnicama i čitaonicama. Uspjeh je često bio nepotpun, a vlast nije volila da uredništvo otisne drugu nakladu sa bjelinom pa je namjesništvo u Zadru tražilo od okružnog poglavara 27. listopada 1881. više ekspeditivnosti da zabrane ne bi bile udarac u prazno. U Vojnoj Krajini zabranjene listove plijenile su vojne vlasti pa je k.k. Granz-Commando u Zagrebu preko svog odjela za unutrašnje poslove 26. srpnja 1881. zaplijenila četiri paketa zabranjenog »Srpskog lista« koje su u Banju Luku uputili braća Mitrović iz Prijedora (589 IX/2/2 1250). Konfiscirane primjerke pošta bi predala okružnom poglavarstvu kao u Zadru 28. svibnja 1881. (589 IX/2/2 824).

Znalo se dogoditi da bi okružno poglavarstvo zabranilo neki list i o tom izdalo administraciji lista rješenje. List bi onda izdao drugo izdanje bez inkriminiranog članka, ali bi otisnuo rješenje. Urednik bi se time narugao vlasti pa bi ministar unutrašnjih poslova grof Eduard Taaffe (koji je bio i ministar predsjednik) pisao 1. lipnja 1881. namjesniku podmaršalu Gavrilu Rodiću da to valja izbjeći pa je o tome ministarstvo pravde izdalo propis za sva viša državna odvjetništva 12. svibnja 1872. i toga se valja držati (589 IX/2/2 910). Te iste godine Taaffe je kao ministar predsjednik 2. studenoga 1881. u pismu Rodiću zabranio domaćim novinama, a osobito službenim, da reklamiraju strane lutrije (589 IX/2/2 1927).

⁵ Ivan Pederin, Austrijski propisi o tisku i nadzor nad dalmatinskim tiskom (1848—1863), Bibliotekarstvo, 32 (1986).

Država je postojala sve više nacionalna, sve više isključiva i sve više zatvorena prema inozemstvu i to čak i pod vlašću ministra predsjednika Taaffea koji je bio iz Češke, a nije bio Nijemac, već je bio irskog podrijetla, no bio je konzervativni velikaš i oslanjao se na feudalno konzervativni Hohenwartov klub.⁶

Dana 13. siječnja 1882. (592 IX/2/1 102) Taaffe je kao ministar predsjednik uputio okružnicu šefovima pokrajinskih vlada da je Telegraphen-Correspondenz Bureau prešao iz nadležnosti ministarstva trgovine u nadležnost predsjedništva ministarskog savjeta (Ministerrats-Präsidium). Taaffe je istakao značaj ovog ureda za novinstvo u kojem se uz pomoć brzog razvoja razvija novinski senzacionalizam. Vlast će izravnim ili neizravnim mjerama smanjiti taj senzacionalizam preko redakcija svog službenog novinstva, ali će ipak voditi računa i o deficitu brzog razvoja pa će u brzog razvoja službi dati prednost »važnim događajima političkog, narodnogospodarskog, financijskog ili lokalnog karaktera, a prije svega debatama u zemaljskim saborima«. Taaffe je bio konzervativac koji nije volio senzacionalizam, a ni novinstvo uopće, tu najvažniju stečevinu demokracije, no nije ga mogao ugušiti jer je ono bilo jedan od izvora državnih prihoda. Demokracija je dakle bila ravnoteža, dogovor između opozicije i države, ako se jezičac na toj vagi dogovora pomaknuo previše u korist države rasla je stabilnost, gušilo se novinstvo, ali su se smanjivali državni prihodi. Ako se jezičac pomaknuo u korist novinstva, ono je postajalo bučno, država nemoćna, a društvo bogatije, ali i vrlo nestabilno. Taaffe je našao neku sredinu u kojoj je mislio da je našao sredstvo protiv bučne vulgarnosti novinstva.

Dana 21. siječnja 1882. (592 IX/2/1 184) Taaffe piše kao ministar unutrašnjih poslova namjesniku Jovanoviću o ograničenjima što se nameću novinstvu u pisanju o pokretima četa i toku ustanka u Krivošijama i Hercegovini. Novine su naime o svemu tome pisale i time kršile zakon od 17. prosinca 1862. Dana 12. ožujka 1882. (592 IX/2/1 527) Taaffe ponovno piše Jovanoviću da novine u Dalmaciji pišu o položajima i snazi ustaničkih snaga i carske vojske, što je nedopustivo, pa traži od Jovanovića da strogo upozori državno nadodvjetništvo i njemu počinjena državna odvjetništva u tom smislu. Ove odredbe nam kažu o nepouzdanosti i oskudnosti novinskih članaka kao izvora za poznavanje toka ratnih operacija u Boki i objašnjavaju zašto su uvodno citirani radovi M. Patkovića i P. Lukovića više informacija o javnom mnijenju, a manje o toku vojnih operacija. O političkom karakteru samog ustanka i njegovim uzrocima arhivska građa može reći više od novina koje su se obraćale širem čitateljstvu bojeći se zakona. Prema jednom pismu umirovljenog carinika iz Boke Eduarda Vide ministru Taaffe poslanom iz Trsta, gdje je Vida kao umirovljenik živio, 26. prosinca 1881. (592 IX/2/2 249) Krivošijani su sirovi i neuki ljudi koje izrabljuju risanski trgovci. U Krivošijama je vrlo

⁶ Erich Zöllner, *Geschichte Österreichs, Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München, 5 1974, str. 422.

mного krvnih delikata. U Boki je školstvo slabo razvijeno, a privremena gimnazija u Kotoru zatvorena je 1820). Činovnici dolaze iz Dubrovnika i ostale Dalmacije, domaća bokeljska inteligencija je slaba, sastoji se od dva liječnika i dva odvjetnika, no razvijeno je pomorstvo. Razvijena je i »panslavistička« agitacija uz koju pristaju i pridošli činovnici iz Dalmacije. Ovo pismo upućuje na zaključak da je pitanje uvođenja opće vojne obveze bio tek povod ustanku, dublji uzroci ležali su u općoj gospodarskoj zaostalosti i opiranju prodiranju suvremene uljudbe. Nacionalna ideologija, u kojoj je Crna Gora bila jedna od orijentacionih točaka, bila je ideološka artikulacija ovog nezadovoljstva pa je tako dopisnik moskovskih »Vedomosti«, koji je boravio među ustanicima, izvijestio da je ustanak srpski,⁷ da će se na oružje dići Srbi i Muslimani, te da vođa ustanka, pop Samardžić, računa s dobrovoljcima iz Crne Gore.

Bokeljsko-hercegovački ustanak doveo je do zaoštavanja odnosa između vlasti i novinstva pa su novine znale uvrijediti organe vlasti. Tako se državno nadodvjetništvo obratilo 3. prosinca 1882. (592 IX/2/2 2306) makarskom okružnom poglavaru dr. Giovanni Luxardo s molbom da dade suglasnost za podržavanje optužnice protiv urednika zadarskog »Srpskog lista« i njegovog urednika koji je Luxarda uvrijedio člankom u br. 45 od 10. studenoga 1882. Luxardo je pisao namjesništvu 30. studenoga 1882. da je »Srpski list« obijedio okružnog komesara Kratera da je primio mito od nekog Josipa Goljaka i njega, da je 1878. povisio vozarinu špediterske tvrtke Rismondo u Makarskoj da bi podijelio profit s općinskim zastupnicima Kazimirom Ljubićem i Mihovilom Pavlinovićem. Luxardo se branio da je te godine iznenada stigao u Makarsku brod »Vorwärts« s nekim materijalom za vojsku u Bosni pa ga je načelnik ureda za opskrbu zamolio za pomoć. Jedini tko je mogao obaviti transport bila je trgovačka kuća Rismondo pa je on preporučio vojnoj komandi da prema traženju te tvrtke povisi vozarinu. Odgovor je došao od pretpostavljene vojne vlasti pa je ured za opskrbu, a ne on, Luxardo, sklopio takav ugovor s kućom Rismondo. No Luxardo nije dao pristanak za podizanje optužnice jer je nalazio da bi to bilo »ispod njegova dostojanstva«, a i da procesi protiv novinstva u pravilu nemaju uspjeha. Osim toga su napadi i klevete protiv političkih činovnika česti u Dalmaciji pa bi se svake nedjelje mogao tužiti »Srpski list«. No Luxardo je 7. prosinca 1882. (592 IX/2/2 2365) ipak dao pristanak da državni odvjetnik Franz Zohar pokrene kazneni postupak protiv »Srpskog lista«, ali je dodao da je bilo i drugih napisa s uvredama nanesenim njemu u br. 22. i 25. tog godišta.

⁷ P. Kuković, Op. cit. str. 91. O slaboj proširenosti kulture u Boki govori podatak da se 1835. knjige nisu prodavale samo u slijedećim sjedištima okružja u Dalmaciji — Opuzen, Makarska, Omiš, Imotski, Sinj, Trogir, Kotor i Herceg-Novi, Ivan Pederin, Utjecaj austrijske cenzure na prođaju, širenje i reklamiranje knjiga (1810—1848), Bibliotekarstvo, 31 (1985) str. 26—27.

I autonomasški »Il Dalmata« i Prodanova »Katolička Dalmacija« napadali su hvarskog okružnog poglavara, koji je 7. studenoga 1882. (592 IX/2/2 2059) pisao namjesništvu da nikad u životu nije napisao pismo nekoj novini i da se neće na taj način braniti. Državni činovnici smatrali su se daleko iznad novina i novinara. Jedan napad, otvoreno pismo protiv Mihovila Pavlinovića, u kojem se Pavlinović optužuje s »panslavizma«, potekao je od nekoga Grge Ivaniševića iz Makarske o čemu se Taaffe 21. srpnja 1882. (592 IX/2/2 132 i 1412) raspitivao kod Jovanovića. Ovaj je odgovorio 26. listopada da je Ivanišević kažnjavan zbog prevara, a iza njega se navodno krio »Srpski list« koji je u naprijed spomenutom članku optuživao Luxarda zbog podmitljivosti i saveza s narodnjacima Ljubićem i Pavlinovićem.

Novinstvo je postalo organom kojim je demokratska javnost nadzirala izvršnu vlast i time u znatnoj mjeri suzbila njezinu osornost. Izvršna vlast se sa svoje strane branila oslanjajući se na svoj kodeks časti, a to je ipak bio kodeks časti činovništva koje je bilo među prvima u Evropi. Polemike, koje su u to doba bujale u tisku, ipak su bile niske, nedostojne i pune vulgarnosti što pobuđuje mnoge sumnje u građansku demokraciju XIX st. a državna vlast je to svojim držanjem novinstvu i predbacivala i u spisima i pisala.

Ovi slučajevi kažu da su zabrane i sudbeni procesi ipak bili slabo oružje vlasti protiv novinstva. Tako npr. zadarski okružni poglavar Todorović piše namjesništvu 24. listopada 1882, a ono opet Taaffeu 2. studenoga 1882. (592 IX/2/2 1897, 1982, 1981) da zadarski »Narodni list« nije zaplijenjen zbog članka »Rusija, Crnagora i Srbija« u br. 79. te godine, jer on sadrži uobičajene priče narodnjaka na koje se više nitko ne osvrće. Ako bi se članak zabranio time bi se »Narodnom listu« napravila reklama. K tome vlast nije uvijek bila jednodušna. Kad je zadarski okružni poglavar 20. studenoga 1882. predložio zadarski »Srpski list« za zabranu zbog članka »Politični činovnici« (592 IX/2/2 2193) državno odvjetništvo se s time nije složilo.

Vlast je vodila računa i o inozemnom tisku pa je Taaffe pisao Jovanoviću 7. rujna 1882. (592 IX/2/2 1389, 1722, i VIII/2/1) da valja ukinuti postdebit listu »La Patria Italiana« što izlazi u Buenos Airesu. No direktor pošta odgovorio je 1882. namjesništvu da u poštu nije stigao nijedan novi primjerak tog lista. Namjesništvo je 10. srpnja 1882. (592 IX/2/2 945) preporučilo ministarstvu unutrašnjih poslova u Beču da ukine postdebit beogradskom listu »Zvono«, iako taj list ne stiže u Dalmaciju. Može se naime dogoditi da se on u Dalmaciju infiltrira. Taaffe se naime bio raspitao kod Jovanovića 4. lipnja 1882. da li je ukinut postdebit beogradskim listovima »Srpska kraljevina«, »Zvono«, »Samouprava« i »Narodno oslobođenje«. Jovanović je upitao sve okružne poglavare u Dalmaciji i doznao da ti listovi ne dolaze nigdje u Dalmaciju. Dakako, u ovakvim stvarima neku su ulogu igrale i novinarske »patke«. Tako je splitski okružni poglavar pročitao u »Srpskom listu« u rubrici »Naši doprinosi« da je u Kaštel Novome

kraj Splita održan Requiem povodom smrti Giuseppe Garibaldija pa je odmah počela istraga (592 IX/2/2 166, 1197). Zapovjedništvo zemaljskog oružništva, drugo odjelno zapovjedništvo u Splitu javilo je iz Kaštel Starog već 3. srpnja da takav Requiem nije održan, te da se u ovom slučaju »Srpski list« našalio s vlašću koja mu je i nasjela.

Napisi o bokeljsko-hercegovačkom ustanku bili su čestim razlogom zabrana pa je tako »ukinut postdebit beogradskom listu »Srpska nezavisnost« zbog izvješća od 9. veljače 1882. iz Cetinja (592 IX/2/2 581).

U to doba pojavili su se prilozi novinama (Extra-Blatt), pa je Taaffe pisao 8. travnja 1882. (592 IX/2/2 670) Jovanoviću da neka državna odvetništva u tome vide izmjene programa koje su odnosni listovi prijavili vlasti. Vlast je priznala da ti prilozi nisu sastavni dijelovi lista, ali je tražila da se predaju državnom odvjetništvu 24 sata prije početka distribucije.

Novine i knjige tiskane u inozemstvu nisu se smjele bez posebnog dopuštenja prodavati u Austro-Ugarskoj, a ni u pojedinim njezinim pokrajinama. Tako je trgovački putnik J. Cracauer iz Breslaua (danas Wrocław u Poljskoj), koji je stigao u Zadar, molio 13. rujna 1881. (589 IX/2/3 1605) namjesništvo da mu dopusti prodavati u Zadru knjige u izdanju Bibliografskog instituta u Leipzigu. To su bili »Meyers Conversations-Lexikon« (31881), »Tierleben« (Život Životinja) E. Brehma i druga djela njemačkih i stranih književnosti.

Za mnoge knjige i časopise postojali su razlozi da se zabrani uvoz iz inozemstva ili distribucija u ponekoj pokrajini. Ovakav odnos prema knjizi stvarao je jednostranost i ograničenost informacije i time bio osnovom za razvitak regionalizma i provincijalne skučenosti obzora i učmalosti. U našim balkanskim prilikama to siromaštvo i skučenost obzora bilo je obično plodno tlo za razvitak provincijalne nacionalne isključivosti. Grad s najmanje »zabran« bio je Beč, a bečko državno novinstvo bilo je i mjerodavno za pokrajinsko pa nije čudo da se u Beču više nego drugdje razvio suvereni kozmopolitizam karakterističan za nacionalne prijestolnice velikih nacija XIX st.

No odnos vlasti i novinstva se izmijenio. U predožujsko doba važno je načelo cenzure da tiskopis mora širiti sve što je dobro i plemenito, a pisac je bio u službenom i vazalnom odnosu prema vlasti.⁸ Poslije 1848. srećemo »odgovornog« urednika, dakle emancipiranog pisca koji je slobodan i konstruktivno surađuje s vlašću prema ovom načelu.⁹ To je doba razvitka realizma u kojem pisac zauzima ulogu u razvitku društva i u politici. Sedamdesetih i osam-

⁸ Ivan Pederin, *Dalmatinski pisci, urednici i čitatelji u očima austrijske cenzure*, Dubrovnik, 31 (1987) br. 3—4/1988. Vidi osobito Piano generale di censura per le provincie Lombarde, Milano, 1841, Hist. arhiv u Zadru, Pres. Kut. 336, XI/2/1. i *Vorschrift für die Leitung des Censurwesens und für das Benehmen der Censoren*, in Folge der a.h. Entschliessung vom 14. September 1810 erlassen, ista signatura br. 2726.

⁹ I. Pederin, *Austrijski propisi o tisku...*

desetih godina urednik je u sukobu s vlašću pa nije čudo da se u to doba razvija naturalizam i drugi oblici prosvjedne književnosti u kojima pisac stoji lijevo da bi optuživao vlast i društvo. Novinar ide kao i romancijer u potragu za istinom. Prema Claude Bernardu eksperimentator je »sudac istražitelj prirode«, a prema Émile Zoli romancijer je »sudac istražitelj« ljudi i njihovih strasti. Literatura naturalizma je prema Zoli skinula ne samo teološki i filozofski jaram, već i znanstveni autoritet.¹⁰ Možemo reći da je osim znanosti, na književnost moglo utjecati i novinarstvo sa svojim polemičkim istražiteljskim odnosom prema vlasti tipičnim za doba. To je novinarstvo koje optužuje vlast zbog korupcije, istražuje njezine zloupotrebe, opoziciono novinstvo koje vlasti više ne priznaje ugled i autoritet.

Državne subvencije davale su se kao i ranije tako da bi Dvor dopustio nekom piscu da posveti svoje djelo caru ili nekom princu. No to je znalo biti i neugodno ograničenje. Kad je profesor na dubrovačkoj nautici Josip Gelčić zatražio dopuštanje da posveti svoju knjigu o kotorskoj luci talijanskom kralju talijansko ministarstvo vanjskih poslova raspitalo se kod austrijskog ministarstva vanjskih poslova o autoru, a upitalo je i da li je to djelo identično s njegovim djelom »Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro« (Povijest Boke). Ministarstvo bogoštovlja i nastave u Beču raspitalo se o tome kod namjesnika Gavriila Rodića 3. lipnja 1881. (589 IX/2/3 923 i 1066) i ustanovilo da djelo jest identično s već objavljenom knjigom i da autor već ima zaštitu prijestolonasljednika Rudolfa. No kako je autor na svoju ruku pitao dopuštenje od talijanskog kralja on je disciplinski kažnjen.

Država se uvijek bojala knjiga koje će čitati velik broj ljudi, pa je cenzura odgojila čitateljstvo kao elitu pouzdanih ljudi kojima se smije dopustiti da čitaju.¹¹ Na taj način knjiga je prestala biti robom i postala je upućena na državnu subvenciju koja nije bila dovoljna jer je državi uvijek manjkalo novca za takve svrhe. Urednik je stavljen u položaj da te subvencije prosjači kao urednik časopisa »Pravo« Ante Simončić za kojeg se 5. prosinca 1880. zauzimao predsjednik apelacionog suda u Zadru (589 IX/2/2 2403) jer su prihodi tog časopisa bili 38675 fl, a rashodi 1026 fl. List austrougarskih štedionica — »Osterreichisch-ungarische Sparkassenzeitung« nitko nije čitao pa ga je Rodić uzalud preporučao na zahtjev Ministarstva unutrašnjih poslova 27. ožujka 1881. (589 IX/2/2 452). Rodić ga je preporučao da bi manjak koji pokriva država bio manji. Na taj način stvorio se svojevrstni circulus vitiosus. S jedne strane država prijeti zabranama i globama ako urednik objavi nešto što će čitateljstvo »uznemiriti«, ali time povećati tiraž. S druge strane država gunda što mora pokrivati manjak, ali ne dopušta da ga druga država pokrije. Državne granice postale su za kulturu pravi kineski zid.

¹⁰ Emile Zola, *Le Roman expérimentel*, Chronologie et préface par Aimé Guedj, Paris, 1971, str. 62, 65, 74 i 90.

¹¹ I. Pederin, *Utjecaj austrijske cenzure...*

ODNOS PREMA AUTONOMAŠKOM I TALIJANSKOM NOVINSTVU

Autonomaško novinstvo držalo se poslije 1866. uz iznimku doba oko prvog bokeljskog ustanka defenzivno i protuaustrijski polazeći od konstitucionalističkih pozicija. Ono se nadalje držalo protuhrvatski i uopće protuslavenski, pa zadarski »Il Dalmata« zamjera vladi 16 (1881) br. 76 nezakonitosti prema konstitucionalistima u korist »camorra croata«, zamjera pohrvaćenje škola, oduzimanje autonomije komunama, napada franjevca Grupkovića da se drži agresivno i srpski, jer on se smatrao Srbinom, vlasti zamjera da je naklonjena Hrvatima koji su po svojim nacionalnim karakteristikama neliberalni pa je ministar unutrašnjih poslova preporučio Rodiću 20. listopada 1881. (589 IX/2/2 1927) da taj broj zabrani. No opoziciono novinstvo koje je sedamdesetih godina bilo goloruka žrtva zabrana, sad ima svoja sredstva protiv vlade. Splitski »L'Avvenire« je u br. 66 1881. objavio članak pod naslovom »Falsificazioni elettorali« i »La strage degl'innocenzi«, i tu je naveo da je okružni poglavar primio jednu deputaciju »della banda croatofila« i da je poslao žandare protiv dječaka što su nosili gradom kip sv. Ante u procesiji. »L'Avvenire« je dakle doveo u pitanje temeljne vrijednosti društva — vjeru i zakonitost i splitski okružni poglavar Kutschigg morao se 15. lipnja 1881. (589 IX/2/2 934) opravdati namjesništvu da je s delegacijom, koju je primio, razgovarao o nepravilnostima prilikom upisa u zemljišnik, te da nije poslao žandare da rastjeraju procesiju, već da pitaju dječake tko im je napravio kip. Opozicija dakle pribjegava preuveličavanjima, insinuuacijama pa i klevetama i time tjera vlast u defanzivu. K tome autonomaško novinstvo zamjera Austriji da želi istisnuti Talijane iz Dalmacije. U letku od rujna 1881. (589 IX/2/2 1794) stil je patetičan dok se obraća talijanskom nacionalizmu, ideološki oslonjen na Risorgimento i zagrižljiv kad se obraća Austriji: »Ai gloriosi cittadini di Zlarin i fratelli di Zara, forza e prosperità (...) Gloriosa popolazione di Zlarin! tu desti prova magnanima dei tuoi più nobili sentimenti e rendi novello onore a questa terra, a questa nostra patria, tu illustri sempre più il nome Dalmata che findegli antichi Romani si ebbe l'epiteto di forte e valoroso, tu dimandasti ancora all'avidenza quale sia la nostra civiltà, qual sieno le nostre aspirazioni a dispetto dell'oppressione ingiusta e tenebrosa di bastardi prepotenti, solo perchè favoriti da chi non sa che mano mettere a nostri diritti, da chi non aspira ad altro che a vedere soffocato ed avvilito nel fango del meschinismo l'elemento italiano dell'Austria per che figlio dell'antagonista più forte, più intelligente, più glorioso«.

Autonomaško novinstvo bilo je novinstvo brojčano male, ali obrazovane skupine što može pokazati tiraž dalmatinskih političkih listova u 1881. godini (589 IX/2/2 458). »Avvisatore Dalmato«, Zadar 970, »Narodni list«, Zadar 950, »Il Dalmata« 250, »Katolička Dalmacija«, Zadar 500, »Srpski list«, Zadar 900, »L'Avvenire«, Split 558. U Dalmaciji se dakle prodavalo 1778 primjeraka listova na

talijanskom jeziku i 2350 na hrvatskom ili srpskom jeziku, iako je Talijana onda bilo tek oko 30.000 u Dalmaciji.

Autonomaško novinstvo nije se zaustavljalo na napadima na Hrvate i Srbe, već i na Ruse, ali s liberalističkih polazišta. Tako je »L'Avvenire« 6 (1880) br. 2. u uredničkom »Dijariju« u povodu napetih odnosa između Srbije i Austro-Ugarske zbog pitanja željeznica pisao da je Berlinski kongres išao za tim da istjera Rusiju s Balkana i podloži Srbiju Austro-Ugarskoj. Sredstvo za to su željeznice. Urednik smatra da bi za Srbiju bio bolji savez sa Rusijom, koja je daleko, nego s Austro-Ugarskom, koja je blizu, a k tome i ekspanzivna i agresivna i završava pozivom na bavarskog povjesničara, profesora i putopisca Franza von Löhera napadom na ruski narod, koji je prema »L'Avvenireu« apatični azijski narod nesposoban da usvoji zapadnu uljudbu, narod stvoren za orijentalni despotizam, nihilizam i fanatizam. Löher je bio njemački nacionalist koji se bavio Nijemcima u inozemstvu i stajao je umjereno lijevo.¹² Ovaj broj zaplijenjen je 5. veljače 1880. (587 IX/2/2 45). Uskoro je »L'Avvenire« 6 (1880) br. 38. ustao u obranu talijanskog jezika u Dalmaciji koji birokratska vlast želi istisnuti u korist hrvatskog zbog austrijskog angažmana na Balkanu u kojem Austrija računa s pomoći Hrvata. Člankopisac smatra da to neće uspjeti i završava patetično: »Bisognerebbe soppeimere ventidue secoli di storia, abbattere i monumenti romani che formano il nostro orgoglio, atterare le gloriose mura venete che i nostri padri hanno così validamente difeso...« Osim rimske starine, na koju se talijanski nacionalizam oslanja od XVIII st. autonomaši se ovdje pozivaju još i na mletačku prošlost u Dalmaciji.

U članku »Spalato croata?« u istom broju člankopisac ističe da je rimska povijest u Splitu mnogo jača od hrvatske, te da horde Avara i Slavena nisu uspjele istjerati Rim iz Splita. Bio je to napad na Franu Bulića. Članak je završio tvrdnjom da je talijanski jezik u Splitu izravni potomak latinskog, što je bilo pretjerano i netočno, a kasnije povijesna, arheološka i lingvistička istraživanja to nisu potvrdila. Ovaj broj je zabranjen i vlast se ovim stavila na stranu narodnjaka (587 IX/2/2 720).

Autonomaši nisu imali jaču podršku u Italiji jer je Italija poslije 1873, kad su se talijanski kralj i njemački car sastali u Beču s Franjom Josipom I prigodom Svjetske izložbe, imala dosta dobre odnose s Austro-Ugarskom.¹³ No baš ti dobri odnosi stvorili su Austro-Ugarskoj teškoće 1882. kad je u Mlecima otkriveno poprsje Nikoli Tommaseu. S obzirom da je Tommaseo bio šibčanin mletački gradonačelnik pozvao je na proslavu šibenskog gradonačelnika, koji se odazvao, ali je poslao kao svog zastupnika na proslavu općinskog prisjednika Giovanni Fontanu di Valsalina. Na proslavi je bio nazočan i V. Grubišić kao predstavnik šibenske kolonije u Trstu, a govori na proslavi otisnuti su u »Gazzetta di

¹² Franz von Löher (1818—1892) autor je djela *Des deutschen Volkes Bedeutung in der Weltgeschichte*, Cincinnati, 1847 i djela *Geschichte und Zustände der Deutschen in Amerika*, Cincinnati, 1848 i Göttingen, 2 1855.

¹³ E. Zöllner, *Op. cit.*, str. 420.

Venezia» br. 77 od 22. ožujka 1882. Taaffe je u pismima namjesniku Jovanoviću 31. ožujka i 17. travnja 1882. (592 IX/2/1 667, 709, 1157) našao da je vrlo neumjesno što su Dalmatinci sudjelovali u proslavi u kojoj se Tommaseo spominjao kao suborac Daniele Manina, jer Manin je ipak vodio ustanak protiv carske kuće. Književnost ne samo što je sudjelovala u politici, već je bila vrijednost s kojom se politiziralo. Sibenski podestà Ante Šupuk opravdavao se 2. Ožujka 1882. (592 IX/2/1 829) da se to moralo učiniti zbog velikog ugleda koji Tommaseo uživa u Sibeniku, pa je brzojav poslao i biskup Fosco. Fontana da je lojalan, a govorio je samo o književnim zaslugama Tommasea. Zatvaranje u ono što su ruski formalisti kasnije nazivali literaturnost, javlja se dakle donekle kao mehanizam obrane od predbacivanja vlasti da se književnost bavi politikom i da se izrabljuje u političke svrhe, što nije strano književnosti. Fontana, koji je bio zemljoposjednik i visoki činovnik u mirovini, odnosio se prema Tommaseu superiorno u polemičkom spisu »Risposta all'opuscolo di Niccolò Tommaseo „Il Monzamban o' e Sebenico« (Firenze, 1869), podsjetio je Tommasea na njegovo izbjegavanje da živi u Sibeniku gdje se morao cjenkati za tezgom očeva dućana. No Tommaseo je Fontani kao član revolucionarne vlade 1848. isposlovao putnicu za odlazak iz Mletaka.¹⁴

U to doba pojavljuje se pamflet »Otvoreno pismo mnogo poštovanom gospodinu čum M. Pavlinoviću, U Podgori (592 IX/2/2 1463, 2190) u kojem se Pavlinoviću podmeće da je protiv Austrije i potajni privrženik Rusije, Srbije i Crne Gore »od kojih si primio sjajni rubalja«. To dokazuje time što je Pavlinović kazao »otvorito arcibiskupu zadarskome da nema razlike među katoličke i grčke vire«.¹⁵

Makarski okružni poglavar Giovanni Luxardo izvijestio je namjesništvo 6. kolovoza 1882. da je Pavlinovićev odnos prema vlasti dobar, da ga napadaju »Srpski list«, »L'Avvenire« i »Il Dalmata«. K tome se u Makarskoj nalazi skupina umirovljenog poreskog inspektora Nonkovića, dr. Pavlovića i dr. koji napadaju općinu i Pavlinovića. Autor pamfleta da je Grgo Ivanišević, čovjek na zlu glasu, koji je osuđivan zbog kleveta, prevara i izgređa. Dana 29. rujna 1882. Luxardo se opet brani pred namjesništvom od Ivaniševićevih objeda u »Il Dalmata« i izvješćuje da prigodom proslave careva rođendana u čitaonici nije bilo panislavista, da su u čitaonici bile slike cara, carice, Strossmayera, a k tome slika F. Slaghetti Driolija »Slavia«. Pavlinovića napadaju osim navedenih još i makarski svećenik Vusio i poreznik Kordić. U napadima i insinuiranjima, koji su sada niski, počinju se napuštati ideološka načela pa se udružuju i ideološki protivnici.

Kao što je opozicija iskovala oružje protiv vlasti, tako je i vlast iskovala oružje protiv opozicije. Taaffe je 1. veljače, 2. rujna

¹⁴ Ivan Katušić, Vječno progonstvo Nikole Tommasea, Zagreb, 1975, str. 42—43.

¹⁵ O Pavlinovićevom odnosu prema liberalizmu, katolicizmu i papi Piju IX, te o njegovom odnosu prema pravoslavlju Ivan Pederin, Mihovil Pavlinović kao književnik i narodnjački ideolog, Marulić, 21 (1988) br. 1.

i 23. listopada 1882. (592 IX/2/2 1773, 1922, 1785, 1963) pitao Jovanovića zašto nisu zabranjeni »Il Dalmata« br. 73, »L'Avvenire« br. 96 i 125 jer su se u tim brojevima pojavili članci »Le elezioni di Curzola«, odnosno »Una pagina costituzionale austriaca« i »Fasti Croati« u kojima se naziru elementi kaznenog djela. Jovanović je odgovorio da ti članci sadrže uobičajene zamjerke autonomasa na koje se više nitko ne osvrće, no zabranama bi im se napravila reklama.

Autonomaši su bili stranka koja je tada gubila¹⁶ i zbog toga su bili osobito agresivni i spremni na nasilje. Dana 7. siječnja 1882. (592 IX/2/1 104) izbili su neredi u hodnicima Sabora u Zadru pa su morali doći žandari. Dana 17. prosinca 1881. (592 IX/2/1 592) autonomaska rulja oboružana štapovima napala je narodnjačke poslanike što su izlazili iz Sabora kamenjem i povicima »Morte ai Croati!« pa su žandari uhitili neke od njih prema pismu Taaffea Jovanoviću od 23. prosinca 1882. (592 IX/2/2 2511). Djeca autonomasa kao sin carinika Bonavije iz Splita, studirao je tehniku u Napulju, sin suca Alacevicha iz Splita studirao je filozofiju u Rimu, sudjelovao je u demonstracijama u Splitu, 12. kolovoza 1882, bio je članom Società dei Bersaglieri gdje je recitirao svoje pjesme. Urednik »L'Avvenire« Enrico Matcovich uređivao je svojedobno neki iredentistički list u Milanu, a borio se protiv Austrije kao Garibaldinac. Navodno je spremao atentat na okružnog poglavara u Splitu, svojim listom »L'Avvenire« pozivao je na pobunu. Sudac Pezzoli, namjesnički savjetnik Kaporčić, zemljoposjednik Mihovil Vitturi pravili su izlete na brodu, vijali talijansku zastavu i klicali Italiji. Predsjednik Società Operaia¹⁷ u Splitu, Giovanni Savo skupljao je priloge za poplavljene u južnom Tirolu smatrajući tu pokrajinu dijelom Italije. Priloge su davali čak činovnici. Svi oni čitali su talijansku literaturu, njemački nisu znali čak ni ako su radili na sudu pa je pitanje kako su čitali austrijske zakone. Oni su primali i novine iz Italije, a u zadnje doba počeli su se povezivati i sa srpskim emigrantima.

Autonomaši su u dalmatinski politički život uveli nasilje¹⁸ kao praksu koja je stekla osobitu važnost u doba talijanske okupacije 1919, a osobito 1941—1943.

Odnos autonomaskog tiska neutralan je prema bokeljsko-hercegovačkom ustanku jer talijanski iredentizam nije imao strateškog polazišta na Balkanu. Talijanski liberali boje se da bi Rusija mogla steći izlaz na Jadran i u Austro-Ugarskoj vide bedem protiv Rusije. S druge strane Grof Andrassy Gyula objasnio je talijanskoj diplomaciji da Italija može biti saveznica Austro-Ugarske, no onda se mora odreći Istre i Dalmacije. Ako će Italija pak biti protiv Austro-Ugarske ona će prvom prilikom tražiti reviziju gra-

¹⁶ Ivo Perić, Dalmatinski sabor, Radovi centra IJAZU u Zadru, sv. 25 (1978) str. 55.

¹⁷ To je bilo radničko društvo s kasom uzajamne pomoći, Duško Kečkemet, »Associazione Dalmatica« i pad Ante Bajamontija, u: Hrvatski narodni preporod u Splitu, Znanstveni skup 1982, Split, 1984, str. 77.

¹⁸ I. Perić, Op. cit., str. 89.

nica. Tako je iredentistička nada da će Austro-Ugarska prepustiti Dalmaciju Italiji kao naknadu za njezinu suglasnost kod okupacije Bosne i Hercegovine ostala iluzija.¹⁹ No neki krugovi u Italiji držali su se posve drugačije prema bokeljsko-hercegovačkom ustanku, što će se vidjeti niže.

ODNOSI IZMEĐU VLASTI I ZADARSKOG »SRPSKOG LISTA«

Zadarski »Srpski list« počeo je izlaziti 1879. kao glasilo Srpske stranke u Dalmaciji²⁰ i imao je nakladu, što je bila jedva nešto manje od naklade »Narodnog lista«. No ovaj list smatrao se zastupnikom interesa ne samo Srba u Dalmaciji i Boki, već i u Bosni i Hercegovini pa je u broju 24 drugog godišta napao pukovnika Babića što je u trebinjske škole poslao njemačke i hrvatske učitelje ističući sveto pravo roditelja da djecu obrazuju u skladu sa svojim uvjerenjima što je bilo jedno od temeljnih načela građanskog društva. Bio je to napad na »njemčarenje« poput napada u zagrebačkom »Vijencu« koji je od 1873. vodio August Šenoa, a člankopisac je smatrao da to njemčarenje »podgriza korjen stabla našeg srpskog«. »Srpski list« nije međutim polazio od načela sloge Hrvata i Srba, koje je prožimalo ilirizam i kasnije Narodnu stranku, a u br. 29 u rubrici »Dnevna pitanja« »Srpski list« je zamjerio Narodnoj stranci što se u početku vodila »narodniem načelom«, a poslije je prihvatila »istorično pravo« što je po mišljenju člankopisca »stramputica«. Ranije se Narodna stranka više orijentirala prema talijanskom liberalizmu, sada se Mihovil Pavlinović orijentira klerikalno. Prema mom naprijed citiranom radu o Pavlinoviću on je u talijanskom liberalizmu osjećao opasnost od potaljančenja koje je, to se vidi iz pregleda autonomaskog tiska, bila opravdana. Povezanost sa Pijom IX i italijanskim katoličkim filozofima pomogla mu je da ideološki artikulira pojam slobodne nacije, razmak slobodnog čovjeka prema državnoj vlasti, a osobito njegov povoljan odnos prema pravoslavlju i Rusiji što se vidi iz njegova prijateljstva sa Jovanom Sundečićem. Ti filozofi bili su u mnogome liberalno nadahnuti. Glavna opreka između »Srpskog lista« i narodnjaka bila je, rekli bismo, opreka između povijesnog juridizma, s kojim su se narodnjaci baš osamdesetih godina jače suprotstavljali Mađarskoj na sjeveru i Italiji na jugu i zapadu i Karadžićevog folklorizma i filologizma. Liberalizam i XIX st. bili su uopće orijentirani historicistički, a srednjeevropski etatizam tražio je oslonca u povijesnom juridizmu pa su narod i država poistovjećivani, a povijest se proučavala kao povijest državnih institucija i državne vlasti. Bila je to povijest koju su pisali činovnici za

¹⁹ Dragovan Sepić, Talijanski iredentizam i istočna kriza 1875—1876, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875—1876. godine (Tom I), Sarajevo, 1977, ANUBiH, Pos. izd. knj. XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 4, str. 203—210.

²⁰ Ona je nastala 1879. izdvajanjem iz Narodne stranke i bila je bliska ranijoj Narodno-srednjačkoj stranci. I. Perić, Op. cit., str. 55.

činovnike, a oni su, jedni i drugi bili pravnici. Pitanje autonomizma malih naroda bilo je također oslonjeno na povijesna autonomna i suverena prava. Ta prava bila su obrazloženje Kossutha Lajosu u odnosu na Austriju, ilircima i kasnije Vjekoslavu Klaiću i drugima u odnosu na Mađarsku. Talijanska manjina dokazivala je da je Dalmacija talijanska rimskom i kasnije mletačkom vlašću, pa nije čudo da je Pavlinović tražio i nalazio hrvatska prava i hrvatske institucije u Dalmaciji. To je bilo dobro oružje protiv autonomaša, ali je malo kazivalo dalmatinskim Srbima, kako naprijed vidjesmo.

Bilo je i drugih razloga razdora pa »Srpski list« u br. 33. u članku »Bosna i Hercegovina« prosvjeduje što u Bosni činovnička mjesta dobijaju Hrvati, a ne Srbi. »Srpski list«, 2 (1881) br. 24 i 33 piše u smislu poslovice »drumovi će poželjet Turaka...« pa nalazi da je u turskoj Bosni vladala zaostalost, sad se širi prosvjeta, ali samo za katolike, koji su u Bosni u manjini, i za doseljenike (589 IX/2/2 1414, 1947). Pitanja tko će dobiti mjesta u Bosni je, čini se, još najviše razdvajalo jedne i druge u Dalmaciji, a s obzirom da su u Bosni činovnička mjesta, obično ona niža, dobijali Hrvati, to je povuklo za sobom i ostala pitanja razdvajanja. No takvo pisanje oneraspoločilo je Taaffe protiv »Srpskog lista« pa je on pisao namjesniku Rodiću 7. studenoga 1881. (589 IX/2/2 1947) da suzbija takve pojave. No zadarski »Narodni list« je prihvatio polemiku u br. 6. od 1882. Tu je izišao članak o proslavi Bogojavljenja u Kistanju s preuveličavanjima i iskrivljavanjem činjenica: što je, kako naprijed vidjesmo, bilo svojstvo liberalnog novinstva. Okružni poglavar u Benkovcu je upitan odgovorio 28. siječnja 1882. namjesništvu (592 IX/2/1 213) neraspložen što se mora baviti klevetama i sitnim glasinama što kolaju među Hrvatima i Srbima. On je odgovorio da se na toj proslavi vijala crkvena zastava s grbom, ali ne sa svetim Savom, kako je to pisao »Narodni list«. Paroh Jović je pozvao vjernike da se klanjaju crkvenoj zastavi, a ne srpskoj državnoj zastavi, kako to piše »Narodni list«. Proslava je protekla u miru bez nereda i aplauza.

No i »Srpski list« je pisao objede i insinuuacije pa je obijedio pravoslavnog mitropolitu u Mostaru Ignjatija zbog povoljnog odnosa prema Austriji. Tom članku nasjeo je i carigradski patrijarh, pa je Taaffe opet pisao 16. kolovoza 1882. Jovanoviću (592 IX/2/2 1514) da protiv pisca tog članka poduzme redarstvene mjere.

»Srpski list« 3 (1882) br. 44 (592 IX/2/2 2251) zabranjen je jer je donio neke vijesti o događajima u Boki, vojnim operacijama i zatvaranjima, a u »Dopisu iz Obrovca« čitamo o premetačini u samostanu Krupa zbog sumnje da monasi kriju prah i olovo. Zandar je na vratima dočekao arhimandrit Izaija i udario se u prsa zbog ovih surovih postupaka.

Prvi ustanak u Boki nije otežao bitno položaj Srba u Dalmaciji.²¹ Odnos austrijske vlasti prema Srbima bio je do tada

²¹ Kosta Milutinović, Bokeljski ustanak i Vagnerova afera, Istorijski zapisi, 1958, br. 1—2. Predrag Kovačević, Gavrilo Rodić u svjetlu Bokeljskog ustanka 1869/70, Ustanak u Boki Kotorskoj 1867, Kotor—Budva, 1970.

dosta dobar, jer ona u Srbima nije nužno vidjela pravoslavne, koji su po nekom načelu smatrani ruskim agentima. Taj dobar položaj dalmatinski Srbi zahvaljivali su Vuku St. Karadžiću i njegovom ugledu u njemačkim zemljama, поближе njemačkom putopiscu J. G. Kohlu koji je njegove ideje prihvatio i prenio ih austrijskom činovništvu u Dalmaciji.²² U doba drugog ustanka u Boki Srbi su u Dalmaciji žrtve sumnjičenja i surovih postupaka vlasti. Udaljavanje od narodnjaka još otežava njihov teški položaj.

Uskoro je Savo Bjelanović kao urednik »Srpskog lista« 3 (1882) br. 41 opet razdražio vlast člankom »Politični činovnici« koji je bio predložen za zabranu, ali ipak nije zabranjen (592 IX/2/2 2062). U tom članku Bjelanović je pisao da se narod u Dalmaciji dijeli na činovnike, penzionere i popove i svi rade posao od kojeg nema koristi. Politička poglavarstva djeluju kao upravljači javnoga mnijenja u Dalmaciji. Iako je činovnika i žandara vrlo mnogo, riba se lovi dinamitom i javno prodaje jer se redarstvo takvim stvarima ne bavi, već se bavi političkim špijuniranjem ljudi. Splitski okružni poglavar Konrad je »nepoznat našoj zemlji kao što je njemu naša zemlja nepoznata, sin moćnih roditelja i rođaka koji je Dalmaciju izabrao za podnožje svojoj karijeri, ... (...) Rubeli uzoran je činovnik, namještenik Jovanović ima ga pohvaliti, jer je on dobro proveo izbore. Što mari ako Rubeli pozna stanje naše zemlje koliko i ono Franc-Joseslanda?« »Srpski list« nije se dakle samo bavio interesima svog naroda u Dalmaciji i Bosni, već i pitanjima demokracije pa je napadao austrijsku vlast kao birokratsku i policijsku.

»Srpski list« i »Narodni list« bili su razdvojeni, ali ne potpuno što se vidi iz Bjelanovićevog članka u »Srpskom listu« 3 (1882) br. 12 pod naslovom »Novi školski referent i lakrdije 'Narodnog lista'«. Taj novi školski referent bio je mladi grof Vincenz Latour Baillet, a Bjelanović je o njemu ironično pisao kao o gospodičiću što se udostojao doći u Dalmaciju »da njemačkim kulturnim jezikom dovede Dalmaciju u broj izobraženijeh zemalja«. S obzirom da Latour Baillet nije znao hrvatskog ili srpskog Bjelanović je u tome vidio pokušaj ponjemčavanja, kakav je, tako Bjelanović, vidlo i »Narodni list«. No Bjelanović je nastavio: »... nama Srbima ima se zahvaliti, koji smo narodni jezik sačuvali za se i za svoju izgubljenu braću oko 'Narodnog lista', koji smo sve narodnje svetinje sačuvali i predali u ruke istijeh ljudi, na žalost u nesretne ruke. I danas spas je u srpstvu!« Bjelanović se, ipak, baš kao i narodnjaci, što ćemo niže vidjeti, protivio mogućem ponjemčenju. No on se protivio sjedinjenju, jer bi to dovelo Dalmaciju u vazalni odnos prema Mađarskoj. Optužio je Miha Klaića i Mihovila Pavlinovića da ne rade u korist Hrvatske, već u korist njemačke kulture.

²² Ivan Pederin, *La Dalmazia nelle realizzazioni di viaggio austriache e tedesche*, Aevum, Milano, XLIX (1975) fasc. VI—VI, str. 485—505. Od pisaca naklonjenih pravoslavlju i Srbima ističemo osobito Heinricha Noé. Njegov rad prikazan je u ovom prilogu.

»Srpski list« je ovim ipak dao prilog borbi za demokraciju i njezine vrijednosti. Ideali, za koje se on borio, bili su isti ili vrlo slični idealima »Narodnog lista«, tek što je »Srpski list« stavljao srpstvo na čelo te borbe, a i pretjerao je u umanjivanju narodnjačke borbe što ćemo niže vidjeti. Ta pretjeravanja mogu se objasniti radikalizacijom stavova poslije poraza ustanka u Bosni i Hercegovini i pred poraz bokeljsko-hercegovačkog ustanka.

Ovaj članak oneraspoložio je vlast jer je ovaj mladi školski referent bio nećak ministra, no okružni poglavar 28. travnja 1882. (592 IX/2/2 923, 736) članak ipak nije zabranio, a s njim se složio i viši državni odvjetnik 26. travnja, iako je Jovanović bio 10. travnja mišljenja da je zabranu valjalo izreći.

ZABRANE SRBIJANSKOG I VOJVODANSKOG NOVINSTVA I SPIJUNAŽA U SRBIJI

Za razliku od »Srpskog lista«, koji se bavio pitanjima Dalmacije, Bosne, pa i Boke, koliko mu je to bilo moguće, novinstvo srbijanske liberalne opozicije bavi se pitanjima srpstva u najširem i najradikalnijem smislu pa su i mjere austrijske državne vlasti protiv njih najoštrije. Tako je Jovanović ukinuo postdebit beogradskom listu »Narodno oslobođenje« na preporuku Taaffea od 27. siječnja 1882. (592 IX/2/1 239, 252), a i kotorski okružni poglavar Budisavljević zaplijenio je u Kotoru 29. siječnja primjerke tog lista namijenjene Dalmaciji. Taaffe je 2. ožujka 1882. javio Jovanoviću (592 IX/2/1 460) da je zajedničko austrougarsko ministarstvo ukinulo novosadskom »Srpskom kolu« postdebit za Bosnu i Hercegovinu zbog članka »Ispod Durmitora« u kojem se napada austrijski zakon o vojnoj obavezi (Wehrgesetz) i pozivaju sve vjere u Bosni i Hercegovini da mu se opru. Uskoro je ukinut postdebit i beogradskoj »Narodnoj obrani« jer je u prvom broju 1882. objavila proklamaciju Krivošijana pod naslovom »Središnji odbor bokaških Brđana odupirajući se nasilju, braneci pravdu« (592 IX/2/1 492). Beogradski časopis »Srpska kraljevina« objavio je u br. 10 1882. dopis iz Hercegnovog od 14. ožujka pod naslovom »Boka Kotorska (Originalni izvještaj)« potpisan sa G. R., vjerovatno Gligor Ružić. To je bio pseudonijum kotorskog studenta Danila Živaljevića koji je prišao ustanicima, kako je 17. rujna 1882. Budisavljević javio namjesništvu (592 IX/2/2 1717). Tu je pisac izvijestio o Krivošijanima što biju vojsku koja gradi skupe utvrde. Stevan Jovanović zabranio je nositi na kapama oznake stranih država. To je bilo upereno protiv Bokelja i Crnogoraca što su na kapi nosili polumjesec i dva slova — NI, što znači Nikola I. Neki su nosili još i srpski grb. Austrija je tražila da se nose kape sa slovima Fr. J. I. što znači Franjo Josip I. Episkop Gerasim Petranović prijetio je svećenicima suspenzijom, ako budu nosili takve kape, a vlast stipendistima da će im ukinuti stipendiju. Borba se u Boki vodila ne samo puškama, već i perom. Srpska propaganda podupirala je u početku ustanak pa je Taaffe kao ministar unutraš-

njih poslova poslao 15. lipnja Jovanoviću letak »Golos« s takvom propagandom (592 IX/2/2 1055) i izvješće nekog anonimnog agenta iz St. Petersburga 7. svibnja/25. travnja 1882. o širenju te propagande u Boki iz krugova bliskih srpskoj vladi. Prema tom izvješću postoji tajna organizacija s filijalama u Dubrovniku i Novom Sadu koja svojim članovima dijeli diplome na memorandumu Milana Obrenovića? Članova te organizacije ima u Boki. No to društvo odreklo se borbe za veliku Srbiju i orijentiralo prema Austriji na čelu s Milanom Piroćancem. Osim toga, ovo društvo traži od Nikole I da se odrekne prijestolja u korist Milana Obrenovića zbog čega se Nikola odvratio od Krivošijana. Odnos vlade prema bokeljsko-hercegovačkom ustanku bio je razlog Milanova sukoba s radikalnom i liberalnom opozicijom.²³ Ovo izvješće nam kaže da je jedan od razloga neuspjeha ustanka bio sukob Milana Obrenovića i Nikole I Petrovića Njegoša koji je već tada počeo.

Istraga austrijskog redarstva nije dala osobitih rezultata pa je okružno poglavarstvo 1. srpnja 1882. javilo namjesništvu da ureda srpske propagande u Dubrovniku nema (592 IX/2/2 1518), da je u Dubrovniku pravoslavnih vrlo malo, a da se simpatizeri Srbije, kakvi su farmaceut Mate Sarić, Riko Drobac, nastavnik Modrić i Grupković, ipak ne mogu nazvati uredom. No pravoslavni u Dubrovniku htjeli bi da se Milan Obrenović povuče i da se srpstvo ujedini pod Nikolom I Petrovićem Njegošom.²⁴ Nikolin ugled je rastao a Milanov opadao.

Srbijanska opozicija nije se dala bez daljnjega ušutkati pa je u beogradskoj »Srpskoj kraljevini« izišao 7. siječnja 1882. u br. 2 i 4 članak potpisan sa N. C. pod naslovom »Sad smo načisto...« (592 IX/2/2 875). Pisac zamjera Austriji gramzivost za tuđim zemljama i »pioniersku zadaću« u korist Njemačke. Srbija će po piščevu mišljenju postati »austrijska satrapija« ako se Austrija učvrsti u njezinoj okolini i bit će odvojena od svoje braće. On je napao i ministra Piroćanca koji pokušava uvjeriti u dobronamjernost Austrije što guši srpsko ime u Hercegovini i Boki, a austrijsko novinstvo traži okupaciju Srbije i Crne Gore.

Kotorski okružni poglavar poslao je ove članke namjesništvu u Zadar i dodao da je urednik »Narodne obrane Manojlo Dorđević Prizrenac pokrenuo »Srpsku kraljevinu« pošto mu je ukinut postdebit za »Narodnu obranu«, te da bi i »Srpskoj kraljevini« valjalo ukinuti postdebit. Ministar unutrašnjih poslova Taaffe poslušao je Budisavljevićev savjet i naložio 23. svibnja 1882. S. Jovanoviću da ukine postdebit, tom listu, a to je preporučio i pred-

²³ Djelo iz bilj. 2, str. 65.

²⁴ Odnosi Srbije i Crne Gore bili su hladni do 1893. kad su se čuli prvi prijedlozi da knjaz Nikola posjeti kralja Aleksandra Obrenovića u Beogradu. On ga je posjetio tek krajem lipnja 1896. na povratku iz Moskve, djelo iz bilj. 2, Novica Rakočević, Lična vlast knjaza i ustavne borbe, str. 214—216. Suprotnosti Srbije i Crne Gore negativno su se odražavale i na ustanak 1875. pa je Ilija Garašanin nastojao potisnuti utjecaj Crne Gore iz Bosne i Hercegovine i pomagao u tom smislu Luku Vukalovića bojeći se ipak da ovaj ne bi poveo samostalnu politiku, Radoman Jovanović, Sukob uticaja Crne Gore i Srbije u hercegovačkom ustanku 1875—1876, djelo iz bilj. 19.

sjedniku mađarske vlade. No ovo nam kaže da je Austrija bila u stanju ugušiti neki list i u Srbiji.²⁵ Uskoro je ukinut postdebit i listu »Srpska nezavisnost« zbog izvješća od 9. veljače 1882. iz Cetinja o ustanku (592 IX/2/2 581), pa »Narodnoj odbrani« zbog članka u br. 2 1882. pod naslovom »Pomozimo braći ranjenim Bokeljima i Hercegovcima i njihovoj nejači«. U članku pod naslovom »Boka Kotorska« potpisanom s pseudonijumom G. R. R. (Gligor Ružić?) u »Narodnoj odbrani« I (1882) br. 2. stoji da je Austrija poslala u Boku 20 000 vojnika, iako u Boki ima samo 38 000 žitelja, a od toga 10 000 katolika koji nisu uz ustanak. Članak završava: »Bajoneta u Austriji ima, al sve njene bajonete, neće joj pomoći protiv naše svesne braće. Austrija je bajonetima svojim doterala mak na konac; ona je na svojim bajonetama nabijala Srbe, ali srpsku svest niti je, niti će i ta je svest živa! ... Živa je i ideja slobode i ujedinjenja, a ta će ideja prkoseći bajonetima, morati zavladati ...«

No Austrija je preko Milana Obrenovića i Milana Piroćanca ušutkala novinstvo srpske opozicije već na proljeće 1882.

ODNOS PREMA CRNOGORSKOM NOVINSTVU I SPIJUNAŽA PREMA CRNOJ GORI

God. 1878. došao je na Cetinje vojvodanski publicist, socijalist Jovan Pavlović (1843—1892), zagovornik sloge Hrvata i Srba i protivnik Milana Obrenovića zbog njegove proaustrijske politike.²⁶ On je 1881. pokrenuo list »Barjaktar« kao »nezavisni list crnogorski«.²⁷ U tom pozivu on je istakao da ratom nije riješen narodni zadatak naroda srpskoga »da postoji kao slobodan i nezavisan narod«. Pozivom na pretplatu Pavlović se obratio svem srpstvu u Boki, Dalmaciji, Hercegovini, Bosni, Staroj Srbiji i Albaniji pa je kotorski okružni poglavar Budisavljević 20. prosinca 1881. (589 IX/2/2 2264) poslao ovaj poziv namjesništvu u Zadar dodavši da se prema pisanju »Narodnog lista« među ustanicima nalaze i Crnogorci, i da je Pavlovićev program ratoboran velikosrpski program koji je jasno uperen protiv Austrije (»mit einem sehr kriegerischen, deutlich gegen Österreich gerichteten grossererbischen Program«). Namjesništvo je to 31. prosinca 1881. prosljedilo ministarstvima vanjskih i unutrašnjih poslova u Beč, pa je od tog izvješća po svoj vjerovatnosti potekao veći broj kasnijih sumnjičenja Crne Gore da stoji iza ustanka.²⁸ Ministar unutrašnjih poslova Taaffe naložio je 11. siječnja 1882. (589 IX/2/3 102) strogi nadzor nad »Barjak-

²⁵ Znamo da je u to doba dopunjen i poštren zakon o tisku u Srbiji, djelo iz bilj. 2, str. 66.

²⁶ Savo Vukmanović, Jovan Pavlović i Nikola Petrović Njegoš, Istorijski zapisi 38 (58) (1985) br. 3—4. Kosta Milutinović, Jovan Pavlović kao urednik »Pančevca« Rad vojvodanskih muzeja, 3 (1954) str. 119—137.

²⁷ Poziv na pretplatu objavio je u »Glasu Crnogorca«, Cetinje, 10 (1881) br. 49.

²⁸ Na pr. u vladinim listovima u Sloveniji kao Laibacher Zeitung, P. Luković, Op. cit. str. 102. i drugdje što će se vidjeti niže.

tarem» koji će obavljati Budisavljević i postavio pitanje uskraćenja postdebita.

Dana 28. siječnja 1882. Taaffe javlja tršćanskom namjesniku (592 IX/2/1 240) da se prema informacijama dobijenim od austrijskog generalnog konzula u Mlecima u krčmi »Al Castello« na Piazza Godolla u Trstu održavaju sastanci iredentista, među kojima ima i Dalmatinaca, koji razmatraju mogućnost da se bokeljsko-hercegovački ustanak iskoristi da bi se dobila Dalmacija. Prema izvješću zadarskog okružnog poglavara najmesnika od 30. ožujka među njima je bio i Bokelj Milo Sirović. U Dalmaciji je otpočela istraga. Izvješće zadarskog domobranstva (k. k. Landwehr-Commando) namjesništvu od 15. veljače 1882. kaže da se u blizini Muća u srednjoj Dalmaciji pojavila četa od 40 oboružanih ljudi. Okružni poglavar u Mostaru pisao je okružnom poglavaru u Zadru 25. lipnja 1882. (592 IX/2/1 1080) da je u Mostaru bio pritvoren Nicolo Tessolato iz Splita zbog pozivanja na pobunu. U Zadru je, kako naprijed pokazasmo, osvanuo i iredentistički plakat. Dana 18. kolovoza 1882. Taaffe (592 IX/2/2 1872 i 2511) je upozorio Jovanovića da se agent srpskih nezadovoljnika Artur Dešković roti s iredentistima da bi osnovao »velikosrpsko carstvo« pod krunom knjaza Nikole. Njegovi su drugovi apotekar Brunetti u Metkoviću, Karaman u Splitu, Dubrovčanin Gradić, odvjetnik u Carigradu, Alfredo Gelpi u Mostaru, nastavnik Mato Zglav u Dubrovniku, Dobelli u Rimu, Bonavia, student tehnike u Napulju, student filozofije u Rimu Alacevich, student medicine u Napulju Paladino. Istraga splitskog okružnog poglavara pokazala je da ova organizacija ipak nije bila čvrsta. No ovo izvješće nam kaže da je bokeljsko-hercegovački ustanak bio povodom za sukob Milana Obrenovića i Nikole I, jer su neki krugovi, kako naprijed vidjesmo, tražili ujedinjenje srpstva pod Mlianovom krunom, a drugi pod Nikolinom.

Dana 14. studenoga 1882. javlja Budisavljević namjesništvu (592 IX/2/2 2135) da su se u br. 44 i 45 »Glasa Crnogorca« od 24/31. listopada odnosno 5/12. studenoga pojavili članci o odnosima Austrije i Crne Gore u kojima se Crna Gora brani od optužbi da podupire bokeljsko-hercegovački ustanak, hvale se austrijska vlada, ali se kritizira austrijsko novinstvo. Ističe se poklon — dva rasna konja koje je car poslao knjazu Nikoli na dar. Budisavljević nalazi da je ton ovih članaka umjeren i dodaje da su oni dobro primljeni u Boki »Glas Crnogorca« 11 (1882) br. 46 i 47 također je dokazivao da Crna Gora nije pomagala ustanak, te da želi dobrosusjedske odnose s Austro-Ugarskom. Budisavljević ih je slao namjesništvu u Zadar. Tijekom studenog su sinjski, dubrovački, metkovički i benkovački, kninski, korčulanski, šibenski i hvarski okružni poglavari (5, 9, 19, 20, 23, 27. studenog, 592 IX/2/2 2511) pisali namjesništvu o političkom raspoloženju naroda u njihovim okružjima. Prema njegovom pisanju narod je pod utjecajem narodnjaka i miran, velikosrpska ideja nije prihvaćena. Kotorska omladina nije protalijanska, već se nada sukobu Rusije i Austro-Ugarske i koristi iz tog sukoba. Talijanaša je malo i oni su po mišljenju okružnih poglavara vrlo slabog utjecaja. No prema pismu ministra

unutrašnjih poslova Taaffeja od 15. veljače 1882. (592 IX/2/2 342) bivši garibaldinski pukovnik Giuseppe Missori okupljao je u Milanu dobrovoljce za Krivošije.

Ovo nam kaže da su dublji uzroci ustanka bili po svoj vjero-
vatnosti socijalni, ustanak je buknuo zbog bijede i zaostalosti u
kojoj su Krivošijani živjeli. No ustanak se nastojao usmjeriti u
pravcu nacionalne borbe što je svakako bilo nerealno već zbog
vojne snage i diplomatske podrške koju je Austro-Ugarska uživala
u inozemstvu. K tome je izbio sukob između Milana Obrenovića
i knjaza Nikole zbog pitanja prvenstva, a pomoć iz Rusije (osim
milodara) i Italije nije stizala. Borba za ujedinjenje srpstva bilo
je prema Vasu Pelagiću greška »beogradskih vlasnika« koji su mi-
slili na svoje uske interese i time udaljili Hrvate.²⁹ Bio je to pokret
zatvorenih krugova i tajnih organizacija bez socijalnog programa.³⁰

ODNOS IZMEĐU VLASTI I HRVATSKOG NOVINSTVA U DALMACIJI

S obzirom da je bokeljsko-hercegovački ustanak bio ustanak
pravoslavnih i Muslimana, odnosi »Narodnog lista« i »Katoličke
Dalmacije« s vlašću bili su bolji. No »Narodni list« 19 (1880) br.
64. u članku »Iz Hercegovine« uspoređuje austrijske činovnike s
turskim, zamjera kotorskom upravitelju Volkeru što je bacio u
zatvor katoličkog župnika jer ga je ovaj pozvao da bude manje
osoran. Potom zamjera visoke poreze, a zamjera i što je vlast više
na strani aga nego li kmetova.³¹ »Narodni list« 19 (1880) br. 76 u
članku »Ljubuški, 28. rujna« zamjera vlasti blagost prema Musli-
manima kad su ovi napali Iliju Jurkovića koji je za državni račun
došao mjeriti desetinu. To sve pobudilo je negodovanje Ministra
unutrašnjih poslova koji je o tome pisao namjesniku Rodiću 20.
listopada 1882. (589 IX/2/2 1868, 1947, 7. stud. 1880). I dubrovački
»Slovinac« 3 (1880) br. 8, str. 157—158, 197 objavio je nepotpisani
članak »Pogled po svietu« u kojem je pisao o oskudici, nezadovolj-
stvu i surovim postupcima austrijskih poreznika. U članku se kri-
tizira što je vlast poslala u trebinjsku školu učitelja kaplara koji
zna samo njemački, napada se pukovnik Babić, poziva se Miho
Klaić da ustane protiv ponjemčenja Bosne i Hercegovine. »Kato-
lička Dalmacija« je 1882. u br. 94 i 95 objavila članke »Sveti Kle-
mento« i »Zar nećemo u gore« u kojima je isticala da ponedje

²⁹ Enver Redžić, Prilozi o nacionalnom pitanju, Sarajevo, 1963, str. 15—16.

³⁰ Milorad Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875—1878, Sarajevo, 1960, str. 53.

³¹ Bilo je to doba agrarnih nemira i hajdučije u Bosni, Todor Kruševac, Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878—1918, Sarajevo, 1960, str. 241. I Benjamin Kallay je bio za očuvanje postojećih agrarnih odnosa prije okupacije. Hamdija Kapidžić, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878—1918), Godišnjak društva historičara Bosne i Hercegovine, 19 (1970—71), Sarajevo, str. 80.

u Dalmaciji vlada protukatolički, protuhrvatski i protuaustrijski duh, odnosno zamjerala je austrijskoj vlasti birokratizam pa su ti brojevi zabranjeni (592 IX/2/2 2297, 2322). Kad je njezinom uredniku Ivu Prodanu odbijena molba da otvori tiskaru, s obrazloženjem da svećenik ne može biti tiskar, te da u Zadru postoje već četiri tiskare,³² »Katolička Dalmacija« 13 (1882) br. 96. prosvjedovala je videći u tom postupku čin protiv »katoličkog hrvatskog naroda« koji je »prvi stup carevine« što se vidjelo 1848. i 1866.

Pisac potpisan sa M. objavio je u »Narodnom listu« 21 (1882) br. 96 članak pod naslovom »Ne u Berlin, ne u Beč«. Poslije bilješke urednika, koji se ogradio od nadzora pisca ističući slobodu piščevu u izražavanju stavova, pisac je ustao sa zahtjevom za potiskivanjem njemačkog, a osobito talijanskog jezika iz državnih ureda. Njemački bi po mišljenju pisca trebao imati funkciju općenja među pokrajinama i s Bečom. No pisac je završio: »... a ja očitujem ponosom, da mi je njemački jezik miliji od talijanskoga u životu privatnome, kao i javnome, kad moj materinjski nemože biti upotrebljen.« Ovakav stav razumljiv je ako se zna da je germanizacija u Dalmaciji bila mnogo manja opasnost, nego li romanizacija. Kad je te godine austrijski brod »Andreas Hofer« doživio havariju, »Narodni list«, 21 (1882) br. 96 objavio je nepotpisani članak pod naslovom »Nezgodna parobroda 'Andreas Hofer'« u kojem je istakao da je havariju skrivilo neiskustvo zapovjednika Nijemca i onda nastavio: »Bilo bi vrijeme da uvide pravo stanje stvari, pa da se primorskim Hrvatima, Dalmatincima na osobu, u ratnom pomorstvu Austrije dade ono mjesto, koje zaslužuju i koje bi toli pomoglo samoj stvari. (...) ...; na moru smo davali posla Rimljanom; iztaknuli smo se u Lepantskoj bitci i u glasovitim Korčulanskim bitkama; pri Mikulskom ratu (ime, koje se usljed mletačkog upliva pretvorilo u »punta Amica«) mi smo bili stavili na kocku sam obstanak mletačke vlasti;...« Pisac je nastavio ističući sposobnosti Hrvata u ratnoj i trgovačkoj mornarici da bi završio zahtjevom da Hrvatima budu dostupni viši činovi u austrijskoj ratnoj mornarici. Austrija je tada prodirala na Jadran preko Lloyda koji je bio austrijska tvrtka s državnom subvećijom. U to doba djelovao je i Heinrich Littrow kao pjesnik i popularizator pomorstva u Carevini.³³

Oba ova lista »Narodni list« i »Katolička Dalmacija« predbacuju vlasti birokratizam i pokušaje germanizacije, kao uostalom i »Srpski list«, ali s različitih stanovišta. Dok se kod »Srpskog lista« mogu pretpostaviti neke simpatije prema programu nekih krugova u Srbiji ili Crnoj Gori, ovi hrvatski listovi pišu kao da je

³² Pavao Galić, *Povijest zadarskih tiskara*, Zagreb, 1979, str. 66–68. Nakon toga Prodanova molba odbijena je još dva puta, no on je ipak dobio dopuštanje da otvori tiskaru 6. rujna 1883. i ta je tiskara radila do 1925. na školju kraj Preka 1925–1930, kad ju je on prodao redovnicima glagoljašima.

³³ Ivan Pederin, *Austrijski Lloyd i turizam u Hrvatskoj*, *Adriatica maritima* Zavoda JAZU u Zadru, 2 (1978); isti, *Heinrich von Littrow kao pjesnik pomoraca i njemačke manjine u Hrvatskoj*, *Adrias*, Split, JAZU, sv. 1 (1987).

država hrvatska, ističu hrvatske zasluge za cara i traže za sebe sve što je u Austriji vezano s morem i pomorstvom. To je razlog zašto narodnjaci izgledaju u očima autonomnaškog, a možda i srpskog novinstva kao proaustrijska stranka na koju se država oslanja i što nije bez osnova. Narodnjaci su bili lojalna opozicija, a država je Hrvatima davala možda u većoj mjeri nego li Talijanima i Srbima činovnička mjesta, sedamdesetih i osamdesetih godina smatrala ih je pouzdanijim. No valja ipak reći da su u ovo doba namjesnik, pa okružni poglavari u Kotoru i Zadru bili Srbi, a u činovničkom aparatu bilo je i mnogo Talijana, kako naprijed vidjesmo. Povjerenje Hrvata u Austro-Ugarsku državu shvatljivo je da je ta država bila država s vrlo sjajnom državnom tradicijom, da su Habsburgovci bili jedna od najslavnijih dinastija Evrope, a Austro-Ugarska bila je i velika sila koja je imala svoje stranke gotovo u svim zemljama Balkana.

U to doba »Katolička Dalmacija«, 13 (1882) br. 82 objavila je nepotpisane članke o procesu protiv Carla Scarpe, Aristide Giannija i Angela Donadinija, svi iz Chioggie jer su pozivali na bojkot tršćanske izložbe, pa o Wilhelmu Oberdanku, koji je pokušao kao talijanski iredentist i profrancuski republikanac atentat na cara. Jedno i drugo, osobito oslobadajuća presuda u Mlecima, »Katoličkoj Dalmaciji« je dokaz da je iredenta aktivna. No u pitanju iredente hrvatski su interesi bliski austrijskim, a Austrija se osjeća kao zaštitita od Italije.

Mnogo pažnje pobudio se članak u »Narodnom listu« 21 (1882) br. 79 pod naslovom »Rusija, Crnagora i Srbija«. Taj članak predložen je za zabranu, ali nije zabranjen (592 IX/2/2 1897, 1982), iako je negodovanja bilo mnogo pa je članak došao i do samog cara. Člankopisac je pisao o razlazu Crne Gore i Srbije zbog čega se prva približila Rusiji, a druga Austro-Ugarskoj. On se nadao da će Rusija pomoći Crnoj Gori i vjerovao da će Crna Gora riješiti balkansko pitanje. U Rusiji je vidio zaštitu malim slavenskim narodima u doba antagonizma Rusije i njemačke na Balkanu. Ugled Crne Gore u Dalmaciji bio je onda velik i veći nego li ugled Srbije što se vidi iz hrvatske putopisne literature tog doba, a osobito iz djela Jurja Carića.³¹

Državni nadovjetnik u Zadru pisao je 31. listopada 1882. namjesništvu da se njemu u tom članku nije svidjelo što člankopisac odobrava prorusko i protuaustrijsko držanje Crne Gore i osuđuje proaustrijsko držanje Rumunjske, Srbije i Bugarske. No ako se pogleda opće držanje »Narodnog lista« u korist Slavena na Balkanu vidi se da pisac u opisu puta knjaza Nikole u Rusiju opominje Austriju da bude blaga prema Crnoj Gori i da neutralizira Rusiju jer Hrvate u Dalmaciji zabrinjava velikosrpska agitacija u Dalmaciji koju podupire Rusija. »Narodni list« i Narodna stranka

³¹ Juraj Carić bio je ravnatelj pomorske škole u Kotoru, vidi njegove »Slike iz Pomorskog života«, 1 Preko Sredozemnog mora i 2 Preko Crnoga mora i preko Atlantika, Zagreb, 1884—1885. i druga djela. O slici Crne Gore u dalmatinskim putopisima toga doba Ivan Pederin, Putopis u hrvatskoj književnosti ilirizma i realizma, Književna istorija, 11 (1979) br. 44.

po mišljenju državnog odvjetnika nisu protuaustrijski, a ako oni traže uvođenje hrvatskog jezika kao uredovnog, sjedinjenje Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom, to nije protuaustrijski. Nadovjetnik ipak priznaje da u Narodnoj stranci mnogo toga nije jasno, a osobito u odnosu prema Austriji i istočnom pitanju. Narodnjaci traže da se Hrvatima prizna prednost pred Srbima u davanju činovničkih mjesta u Bosni, što opet, tako državni nadodvjetnik, ne prelazi granica zakonitog stranačkog djelovanja. Nije nezakonito ni što »Narodni list« kritizira vlast da je time prisili na ispunjenje svojih zahtjeva.

Vidimo dakle da »Narodni list« nije bio daleko od »Srpskog lista«, da je bio naklonjen Crnoj Gori i ustanku, no stanovište je bilo nešto drugačije, a »Narodni list« nije bio ni za radikalnost nekih krugova oko ustanka. Osim toga sukob Hrvata i Srba u to doba bio je manje sukob oko ideoloških pitanja, a više oko činovničkih mjesta u Bosni koja su se onda davala.

»Narodnom listu« ipak je bio ukinut postdebit za Bosnu i Hercegovinu, i ta zabrana nije ukinuta ni poslije molbe od 12. kolovoza 1882. jer je splitski okružni poglavar izvijestio namjesništvo 7. rujna 1882. da su napisi »Narodnog lista« o Bosni i Hercegovini za vlast negativni (592 IX/2/2 1531, 1632).

Zanimljiv je članak u »Narodnom listu« 21 (1882) br. 27 od 27. travnja pod naslovom »Novi namjesnički savjetnik«. Tu je »Narodni list« slično kao i »Srpski list«, pa čak i prije njega zamjerio što je za namjesničkog savjetnika i izvjestitelja upraviteljnog pri učioničkom pokrajinskom vijeću u Dalmaciji imenovan Nijemac — grof Vinzenz von Baillet Latour — »nepoznati mladić« od 33 godine koji se bavio svime samo ne školstvom, a zna malo talijanski i ništa hrvatski. U tome je »Narodni list« vidio zapostavljanje domaćih ljudi i »povriedu narodnog čuvstva« pa je ovaj broj zabranjen o čemu je Jovanović pisao Taaffeu 4. svibnja 1882. (592 IX/2/2 763). Hrvatski nacionalizam u Dalmaciji bio je motiviran traženjem činovničkih mjesta i mjesta u vojsci i ratnoj mornarici. »Narodni list« nije imao uspjeha pa se Taaffe kao ministar predsjednik tužio Jovanoviću 20. svibnja 1882. (592 IX/2/2 865) da je odnos »Narodnog lista« prema austrijskoj upravi u Bosni loš i da su članci o Bosni tendenciozni. Vlast nije imala povjerenja u narodnjake zbog njihovog vrlo dosljednog stava u prilog svoje braće u južnom Slavenstvu, a i simpatija prema Rusiji.²⁵ Tako se Narodna stranka te godine našla u procjepu između optužbi jednih i sumnja drugih. To je išlo u prilog jačanju pravaša pa je »Katolička Dalmacija« 13 (1882) br. 17 od 2. ožujka napala u članku »Iz hrvatskog Zagorja (Nevolje izbora)« kardinala i zagrebačkog nadbiskupa Mihalovića zbog mjera koje je on poduzeo protiv svećenika što su glasovali protiv mađžarona. Kardinal se potužio banu, grofu Ladislavu Pejačeviću, a ovaj je pisao namjesniku Jovanoviću 4.

²⁵ O povoljnom odnosu hrvatskih pisaca prema Rusiji, vidi Ivan Pederin, »Začinjavci«, štioći i pregaoci, Vlastite snage i njemačke pobude u hrvatskoj književnosti, Zagreb, 1977, Herderovstvo kao ideološka substrukture hrvatskog realizma, str. 297—382. i djelo iz bilj. 34.

travnja prijeteći konfiskacijom »Katoličke Dalmacije« (592 IX/2/2 672). Katolicizam u to doba nije bio nikakav ideološki blok pa evo vidimo sukob svećenika Ive Prodana i zagrebačkog nadbiskupa. Hrvatski listovi u Dalmaciji nisu ipak bili oportunistički i do saveza narodnjaka i državne vlasti nije došlo.

Vidimo dakle da je dalmatinsko novinstvo, pa i autonomaši, bilo svako iz svog razloga naklonjeno bokeljsko-hercegovačkom ustanku. Svaka strana doživjela je neuspjeh jer nije imala oslonca. Autonomaši nisu imali oslonca u Italiji koja je postala saveznicom Austro-Ugarske. Taaffe nije prihvatio dalmatinske narodnjake kao saveznike. »Srpski list« nije našao oslonca u Beogradu jer se Milan Obrenović vezao uz Austriju, a ni u Cetinju zbog sukoba knjaza Nikole s Milanom oko krune i ujedinjenja. Ako se tome doda da je Austro-Ugarska mogla zabranjivati čak i beogradske listove vidi se koliko su sva tri nacionalizma, hrvatski, srpski i talijanski bili nemoćni polazeći od irealnih polazišta i koliko je njihova podvojenost išla vlasti na ruku. Ti nacionalizmi bili su k tome jalovi, a stvorili su u duhovnom pogledu provincijalnu zagušljivost.

S druge strane, niske insinuacije i objede, koje su postale značajkom liberalnog građanskog novinstva toga doba, stvorile su ozračje da društvo kreće u smjeru sloma od kojeg ga može spasiti jedino car i uzvišena država što se pokazivala puku u zlatom optočenim uniformama. A ta država pobijedila je ustanak ne samo vojnički, već i diplomatski, ona ga je pobijedila i na području novinstva. Jer ova borba više se vodila perom nego li puškom. Pa iako su se u doba ustanka potvrdile demokratske vrijednosti u novinstvu, jačanju etatizma i militarizma u Carevini malo što je još stajalo na putu, a osorni i kulturtregerski odnos austrijskih oficira i birokrata na Balkanu postao je obrascem za kasniji odnos nacista prema južnim Slavenima.

Međutim, nacionalizam Hrvata, Srba, Crnogoraca i Talijana, koji je potpuno istisnuo socijalne razloge opozicije i sve sveo na nacionalna pitanja, bio je čisto političan i bio je kadar da pokrene ljude dublje nego li to mogu vjerski ili socijalni razlozi. On je otvorio mogućnost da se počne djelovati na masu čim se one opismene.*

* John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester, 3 1985, str. 49.

Zusammenfassung

DIE BEZIEHUNGEN DER ÖSTERRICHISCHEN PRESSPOLIZEI ZUR KROATISCHEN, SERBISCHEN, MONTENEGRINISCHEN UND ITALIENISCHEN PRESSE ZU DEN ZEITEN DES BOCCHESEER AUFSTANDES (1880—1882)

Ivan PEDERIN

Der Aufsatz enthält eingangs eine Übersicht der Beziehungen der Presse und der Behörden in einer liberalen Zeit. Die Presse fühlte sich als Beaufsichtigung der Gesetzmässigkeit der Gewaltausübung der Behörden, die seinerseits die Presse durch Verbote oder Aufhebungen des »Postdebits«, also Ablehnung der Postämter, einzelne Zeitschriften in bestimmte Gebiete zu befördern, im Zaume hielt. Auf diese Weise wurde die Information des gedruckten Wortes begrenzt, was die geistige Begrenztheit und den provinziellen Geist des Kleinbürgertums erzeugte. Auf der anderen Seite gaben die vielen Übertreibungen, auch Verleumdungen der Presse einen Zug ins Vulgäre.

Hernach geht der Aufsatz auf die Darstellung und die Analyse der Presse einzelner Volksgruppen in Dalmatien über — der kroatischen Mehrheit und der serbischen und italienischen Minderheit. Ferner auch der serbischen und montenegrinischen Presse in den bezüglichen Ländern. Das und die Übersicht der österreichischen Spionage in Serbien, Montenegro und Italien gibt Aufschluss über die Tätigkeit der serbischen Emigration, der italienischen Irredenta. Der Aufsatz bietet dazu noch Aufschluss über die Reibungen des Milan Obrenović von Serbien und des Nikola I Petrović Njegoš von Montenegro, denn ein jeder von diesen strebte danach, das Serbentum unter seiner Krone zu vereinigen. Die Folge dieser Reibungen und der Tätigkeit der österreichischen Diplomatie war, dass den Aufständischen die Hilfe entzogen worden war und das Serbien in den Schlepptau der Monarchie geriet, während Montenegro sich mehr nach Russland orientierte. Für die Presse in Dalmatinisch-Kroatien ist ein provinzieller Nationalismus und Nationalitätenhader charakteristisch. Die Presse der italienischen und serbischen Minderheit in Dalmatien hatte dazu noch keine Unterstützung aus den Mutterländern.

Dieser Aufsatz beschreibt den Aufstand als einen Kampf der mehr mit der Feder der Presse und weniger mit den Waffen ausgetragen worden ist.